

Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs

Fuat AYDIN*

Öz Kudüs, Semitik dinlerin (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam) hepsi için, dini öneme sahip neredeyse tek şehirdir. Çok sayıda ismi olmasına rağmen, en yaygın olanı, Batı Sami tanrılarının Şalem/Salem'e atfen "Yeru-Şalem: Şalem/Salim'in şehri" olarak bilinendir. Kadim bir yerleşim yeri olan Kudüs'ün tarihi, M.Ö. 3000'e kadar geri gider. Yahudilerin de bir parçasını oluşturdukları Samilerle şehrin ilişkisi çok eskidir. Ancak Yahudilerle olan ilişkisi İbrahim'e kadar geri götürülür. Davud ve Süleyman zamanında Birleşik Yahudi krallığının başkenti olmuştur. Ancak bugünkü kutsallığına sahip gözükmez. Ancak Babililerin Kudüs'ü işgal etmesi, mabedi yıkması ve önemli bir Yahudi kesimini Babil'e sürgüne göndermesi sonrasında kutsallık statüsünü kazanmış görünür. Bu kutsallık, ikinci mabedin yıkılmasından sonra daha da artmıştır. Her tür Yahudi düşüncesinde, Mesih'in gelişiyle kendisine dönülmesi hedeflenen/arzulanan bir şehir olmayı bugüne kadar sürdürmüştür.

Anahtar kelimeler: Kudüs, kutsallık, mabet, sürgün, Yahudi, ibadet

The Jerusalem in Judaism and the Jews

Abstract Jerusalem is the almost only city that has religious significance in the all Semitic religions (Judaism, Christianity, and Islam). It has many names. But among these names, Jerusalem is the most important. It means the city of Salem/Shalem, and Salem/Shalem is a god of West Sami gods. Jerusalem is an ancient settlement that its history goes back to BC. 3000. Its relationship with Jews seems to go back till Abraham. In the reign of David and Solomon, Jerusalem was the capital city of the United Kingdom of Jews. But It didn't seem sacred as much as today. It won its sacredness in the time of the second exile that brings about by the occupation of the

---

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

faydin@sakarya.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0001-5779-7741

Makale Geliş Tarihi: 05 Kasım 2018. Makale Kabul Tarihi: 12 Kasım 2018.

Bu yazı 7 Mayıs 2018 tarihinde Çorum Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen Dinler Tarihi Anabalım Dalı toplantısı bağlamında gerçekleştirilen "Kudüs Oturumu"nda yapılan konuşmanın gözden geçirilmiş ve dipnotlandırılmış halinden oluşmaktadır.

Babylonians. This sacredness, after the destruction of the second temple, increased more and more. Reconstruction of the city was associated with the coming of the Messiah. In time, Jerusalem became a city that all Jews want to return one day.

Keywords: Jerusalem, sacredness, temple, exile, the Jewish, worship

“Kudüs’ün tarihi dünyanın tarihidir ama aynı zamanda Yahudiye tepeleri arasında bulunan mağrur bir vilayetin de geçmiştir. Kudüs, zamanında dünyanın merkezi olarak kabul edilirdi ve günümüzde bunun doğru olduğunu her zamankinden daha açık bir şekilde görmekteyiz. Şehir semavi dinler arasındaki mücadelelerin merkezinde yer alır, Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman köktendincilerin gözünde kıymeti her geçen gün artmaktadır, medeniyetler çatışmasının stratejik savaş alanıdır, ateizm ve inanç arasındaki cephe hattıdır, seküler ilginin odak noktasıdır, komplot teorileri ile internet efsanelerinin başlıca konusudur ve haberlerin yirmi dört saat yayınlandığı bir dünyada tüm kameraların ilgi odağıdır. Dini siyasi ilgi ve medyanın ilgisi birbirini besleyerek Kudüs’ü dünya üzerinde en çok didiklenen bölge haline getirmiştir.”¹

Kudüs, Lut gölüne 24, Akdeniz’e ise düz bir hatla 52 km. uzaklıkta, Yahudiye platosu üzerinde kurulu bir şehirdir. Akdeniz ticaret yollarının uzağında, suyu kıt, yazın havası rahatsız edecek derecede sıcak, kışın ise çok soğuk bir iklime sahiptir. Kayalık oluşu sebebiyle, yerleşime çok müsait olmayan bir yerdir.²

Bu alanda insanların yaşadıklarına dair en eski tarihli arkeolojik buluntular, tarih öncesi dönemlere kadar gider. Ancak tam olarak tarih sahnesine Erken Bronz Çağ’ında (M.Ö. 3000) Kenan şehirleriyle birlikte çıkar. Kenanlı ya da Amori kökenli olduğu kabul edilen Hiksoslar döneminde (M.Ö. yk. 1720-1550) burada yerleşimin bulunduğunu gösteren, kare biçimli ev ve çömlek kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Merkezi yüksek bölgedeki kuzey-güney su yolu üzerinde kurulan birkaç kasabadan biri olan Kudüs’teki ilk iskân, Gihon su kaynağına yakın, Kudüs tepesinin güney batısında olmuştur. M.Ö. XIV. yüzyılda Filistin’e gelen Hurriler Kudüs’te yeni yerleşim yerleri açmışlardı. Tell Amarna mektuplarından (M.Ö. XIV. yüzyıl) birinde, Kudüs’ün bu tarihlerde Mısır’a bağlı ve burada Abdi-Hiba adında bir Mısırlının yönetici olduğu zikredilir.³

M.Ö. XX. ve XIX. yüzyılda Kenan şehir devletlerinden biri olarak zikredilen Kudüs’ten kent olarak ise ilk kez M.Ö. XIX-XVIII. yüzyılla tarihlenen Mısır Orta Krallık dönemine ait *Lanet Metinleri*’nde söz edilir. Burada zikredilen isim, *Ruşhalimun* şeklinde okunur.⁴ M.Ö. XIV. yüzyılla tarihlenen Tell Amarna mektuplarında *Urusalim*⁵; Asur kralı Sanherip (imparatorluk zamanı M.Ö. 705-681) yazıtında ise *Urusilummu/Ursalimmu* şeklinde adlandırılır.

Kitab-ı Mukaddes'te Yerusalemler ve Yerusalayim olarak telaffuz edilecek biçimde iki şekilde yazılır. İki parçadan oluşan Yeru-şalayim/şalem'in birinci kısmını "korkmak: *Yâr*, görmek: *Râ'ab* sahip ve varis olmak: *Yâraş*" ve görmek: "*Yireh*/Tanrı Görecek"⁶ kökenine götürenler olsa da, "kurmak, tesis etmek" anlamına gelen *yârab*ın daha makul bir köken olduğu genel olarak kabul edilir. İkinci kısmını oluşturan *şalayim*/*şalem*in ise, *şalem* ya *dasalim* olduğu; onun da Batı Samilerinin bir tanrısı olan *Şulmanu*/*Şalim*'in adı⁷, dolayısıyla da Yerusalayim/Yerusalemler'in Şalem'/Salim'in şehri" anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bu adlandırma, o dönemde kurulan şehirlere isim verme geleneğine uygun bir adlandırma olarak görülür. Tell-Amarna mektuplarında *Bet-Şalem*: "Şalem'in Evi" şeklinde işaret edilmesi de şehrin Şalem ile ilişkili olduğunu gösterir.⁸ *New Advent Encyclopedia*'ya göre Tell Amarna mektupları, Josephus'un *Yahudilerin Savaşları* adlı kitabında ve Targum Onkelos'da Salem "barış" dolayısıyla da Yerusalayim "barış şehri" anlamına geldiği ifade edilmektedir.⁹ Saadia Gaon'da Kitab-ı Mukaddes'in Arapçaya çevirisinde Yerusalayim'e aynı anlamı "barış şehri" anlamını verir.¹⁰ Mezmurlar'da Salem ile Siyon'un aynı yer olduğu söylenir: "Konutu Şalem'dir, yaşadığı yer Siyon."¹¹

Ayrıca Kudüs, Moriya¹², Yebus¹³; Siyon, "Davud'un şehri" gibi isimlerle de anılır. Keza "Adalet Yurdu", "İnananlar Şehri", "Barış Şehri", "Doğruluk Şehri", "Tanrının Şehri", "Orduların rabbinin şehri" ve İslam'daki Kudüs isminin kökeni kabul edilebilecek olan "Mukaddes şehir/ 'İr-ha-kodeş" isimleri de Kitab-ı Mukaddes'de yer alır. Yahudi geleneğinde Kudüs'ün bu isimlerde dâhil olmak üzere toplam yetmiş ismi olduğu kabul edilir.¹⁴

Yukarıda da işaret edildiği üzere çok kadim bir yerleşim yeri olan Kudüs'ün bir parçasını oluşturduğu bu bölgede Sami kavimleri M.Ö. 3000'li yıllardan itibaren görülmeye başlarlar. Buradaki ilk uygarlığı kurmuş olan Samiler ise, M.Ö. 2500 yılından itibaren Kenanlılar olarak bilinmeye başlamışlardır. 2200'lerde ise yine Sami kökenli bir topluluk olan Amoriler burada bulunmaktadırlar.

Yahudilerin Kudüs'le olan tarihsel ilişkilerine gelince bunun başlangıcı, Kitab-ı Mukaddes'te Yahudilerin (ve her üç dinin) kurucu atası olarak kabul edilen İbrahim'e kadar götürülür.¹⁵ Lut'u kurtardıktan sonra dönüşünde Sodom kralı ve Şalem'in kâhin-kralı olan Melkisedek tarafından karşılanır, kendisine ikramda bulunulur ve ondalık alındığından¹⁶ söz edilir. Buradaki Şalem isimli şehrin Yerusalayim olduğu kabul edilir.

İbrahim Mezopotamya'dan Kenan diyarına geldiğinde burası, az önce de ifade edildiği üzere, Kenanlılar olarak bilinen Sami ırkının yerleşik olduğu bir yerdi. İbrahim buraya gelirken Tanrı tarafından kendisine belli bir yer söylenmemiş, yalnızca "göstereceği memlekete git"mesi istenmiştir.¹⁷ İbrahim

ilk önce Şekem'deki More meşeliğine yerleşir.¹⁸ Daha sonra *Bejt-el'*in doğusuna gider, orada çadır kurarak bir *mezbah* inşa eder.¹⁹ Kıtlık sebebiyle bir müddet Mısır'a gitmiş ve tekrar buraya geri dönmüş; Hebron'daki Mamre meşeliğine yerleşmiş ve orada bir *mezbah* inşa etmiştir.²⁰ Mamre meşeliğinin dışında kendisine yapılan vaatlerde açık bir yer gösterilmezken, bu sonuncu yerde *Mısır ırmağı ile Fırat nebrî arası* kendisine vaat edilmiştir. Doksan dokuz yaşındayken gurbet diyarının/Kenan'ın (Ürdün'den Akdeniz'e ve Mısır'dan Suriye'ye kadar olan alan), kendisinin ve kendisinden sonraki nesli için mülk olacağı vaat edilir.²¹ İbrahim'den sonra İshak'a da bu vaat yenilenir. Hem İbrahim ve İshak²² hem de Yakup²³ ve Musa'ya yapılan bu vaatlerin hiçbirisinde Kudüs açık bir şekilde yer almadığı gibi²⁴, onlardan hiçbirisi de yaşarken Kudüs'ün bir parçasını oluşturduğu Kenan diyarına giremezler.²⁵ Ancak İbrahim'den Yakup'a kadar bütün atalar döneminin önde gelen şahısları ve eşleri, Kudüs'e otuz beş km uzaklıkta bulunan el-Halil'deki (Heb/vron) Makpela mağarasına defnedilmişlerdir.²⁶

Bizatıhi vaat edilen topraklara giremeyen Musa sonrasında Yeşu önderliğindeki Yahudiler kutsal metinlere göre savaşla bazılarına göre ise barışçıl bir şekilde zamanla Kenan diyarına yerleşirler. İlk önce Eriha bölgesine giren Yeşu'nun Yerusaleym kralını, Adoni-tsedek'i öldürdüğünden Kutsal kitapta söz edilse de, bu onun buraya hâkim olduğu anlamına gelmemektedir.²⁷ Fakat Mısır Firavun'u Merneptah'ın (iktidar dönemi M.Ö. 1213-1203) doğuya yaptığı seferleri anlattığı ve İsrail Taşı/Steli olarak bilinen kitabesinde İsrail isminin geçmesi, M.Ö. XIII. yüzyılda İsrailoğullarının söz konusu tarihte burada bulduklarını teyit eder.²⁸ İbrani isminin zaman zaman kendisiyle ilişkilendirildiği Habiru/Abiruyla yalnızca İsrailoğulları değil, onların da içlerinde yer aldığı göçebe toplulukları ifade ettiğinin daha yaygın bir kabul görmesi, mezkûr Firavundan önce burada bulunsalar da bu onların bu tarihte yerleşik hayata geçmeyip göçebe halde oldukları anlamına gelir.²⁹

Bölgedeki varlıklarını gösteren işaretlere, Kitab-ı Mukaddes'in Yeşu'nun Yerusaleym'i aldığını çağrıştıracak imalara, Benyamin ve Yahuda kabilesi arasında paylaştırıldığına dair ifadelerle rağmen Davud, Yerusaleym'i, Yahudi kabilelerinden değil burada yaşamakta olan Yebusilerin (şehrin adı da Yebus olarak zikredilir) elinden almıştır. Şehrin Davud tarafından başkent yapılmasına dair açıklamalar buranın hem Benyamin hem de Yahuda soyundan gelenlerin yerleşim yerleri arasında bulunmadığı, dolayısıyla da ikisinin de olmayan bir yeri onları buluşturmak/birleştirmek maksadıyla seçildiği açıklamaları da şehrin Davud öncesinde İsrailoğullarının elinde olmadığını gösterir.³⁰

S/Şaul/Talut'un ölümünden sonra yerine kral olan Davud'un şehri Yebuslulardan almasıyla, ilk olarak Yerusaleym İsrail/Yahudi tarihinin bir parçası haline gelmeye başlar. Ancak yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere,

Davud'un şehri fethi, onu başkent olarak seçmesi ve hem kendisine bir saray hem de içinde iki taş levhanın bulunduğu Ahit sandığını (Aron ha-Berit, Tâbut, Şehadet Sandığı), Avinadav'ın evinden getirerek sarayına yakın bir yerdeki çadıra koydurtması³¹ Kudüs'ün bir anlamda Yahudiler tarafından kutsal bir şehir olarak kabulünün ya da daha sonraki kutsallaştırmanın da başlangıcı olarak görülebilir.

Davud, Krallığının sonlarına doğru Peygamber Nathan'a bir ev/mabet yapmak istediğini söylemiştir. Yebuslu Aravna'nın harman yerinde bir melek görmüş ve (bir anlamda tanrısal bir ilhamla) buraya kendisinden bir mezbahın kurması istenmiştir. Burayı elli şekel karşılığında satın almıştır.³² Ancak Nathan, yeri ve malzemeleri hazır olan Mabeti inşa etmenin kendisine değil oğlu Süleyman'a nasip olacağını söyler. Süleyman iktidarının dördüncü yılında mabetin inşasına başlar ve yedi yılda mabeti bitirir.³³ Mabet üç kısımdan oluşur: Mabede açılan salon: *Ulam*; salon: *Hekal* ve *Kutsallar Kut-salı/Kodaş ha-kodaşim*. Bu son kısım, Ahit Sandığı'nın içine konulduğu, penceresiz, ancak baş kohenin senede bir kez girdiği, mabetin en kutsal kısmıdır. Mabetin inşasından sonra Süleyman'ın, ona yönelik dua edenlerin dualarını kabul etmesini istemesiyle, burası bir anlamda Yahudilerin kiblesi olmaya başlamıştır.³⁴

Süleyman'ın vefatı üzerine, Krallık kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmıştır (M.Ö. 925): Kuzeyde İsrail, güneyde ise Yahuda Krallığı. Kudüs, Yahuda bölgesinde kalmıştır.

Kuzeydeki İsrail kralı Yerobovam/Yeraboam, iki krallık arasındaki ayrılığı derinleştirmek ve Kudüs'te bulunan Mabede alternatif olmak üzere Beyt-el ve Dan şehirlerinde içlerinde altın buzağların³⁵ yer aldığı iki mabet (*bama*, ç. *bama*) inşa etti ve halkı burada ibadetlerini icra etmelerini istedi.³⁶ Kuzeydeki İsrail M.Ö. 722'de II Sargon liderliğindeki Asurlular tarafından işgal edilip halkı Asur'a götürüldüler. Asurlulara vergi vererek ayakta kalan güneydeki Yahuda krallığı ise, Asurları yenerek onların yerini almış olan Babil kralı Nebukadnezar tarafından birkaç defa kuşatılmış ve şehir talan edilmiş; kraları değiştirilmiş ve nihayet 586'da Yahuda krallığı ele geçirilmiş, Kudüs yerle bir edildiği gibi, Mabet de yıkılmıştır. Yirmi bin kadar Yahudi Babil'e götürülmüştür. 538'de Perslilerin Babilleri yenmesi üzerine Yahuda bölgesi onların egemenliği altına girmiştir. Persliler, Mısır'la kendi aralarında bir tampon bölge oluşturmaları maksadıyla Babil'deki Yahudilerin geri dönmesine izin verdikleri gibi yıkılan mabetin inşasında (M.Ö. 515/516) hem maddi hem de manevi yardımlarda bulunmuşlardır.

İskender M.Ö. 332'de bölgeyi ele geçirmiştir. Onun 323'deki ölümünün arkasından ise, komutanları arasında paylaşılan İmparatorluğun bu kesimini önce Ptolemialar, 198'den sonra da Selevkitler yönetmişlerdir. 168'de IV.

Epiphanes Mabede Yunan tanrılarının heykellerini koydurtması üzerine Makkabiler başkaldırmış (M.Ö. 167) ve mabet, Yunan ilahlarının heykellerinden temizlenmiştir. Makkabiler yüzyıllık bir süre (M.Ö. 63'e kadar) Kudüs'e hâkim olmuşlar ve Haşmonililer denen yönetimi kurmuşlardır.³⁷

M.Ö. 63'de Pompeus Kudüs'ü işgal ederek şehrin etrafındaki duvarların bir kısmını yıktırmıştı. Crasus M.Ö. 54'de mabedi yağmalamış, Partlar ise M.Ö. 40'de şehri ele geçirmişlerdi. Romalılar adına bölgeyi yöneten ve Yahudi Kralı olarak bilinen Büyük Herod, M.Ö. 37'de şehrin yıkılan duvarlarını tamir ve mabedi yeniden inşa ettirmiştir. Milattan önce 20'de başlayan tamir işi, İsa'nın zamanına kadar sürmüştür. Onun ölümü üzerine yerine geçen Herod Agrippa şehrin etrafında bulunan iki duvara bir üçüncüsünü eklemiştir. Ancak, Romalıların mabet hazinesinden vergi istemeleri sonucunda çıkan Yahudi isyanı üzerine MS. 70'de şehri kuşatan Titus, hem şehri hem de mabedin, bugün hala varlığını devam ettiren Batı Duvarı dışındaki kısımlarını yerle bir etmiştir. Yahudilere göre, mabedin bu ikinci yıkımı birinci yıkımıyla aynı günde (9 Av'da) gerçekleşmiştir.

Hadrian döneminde (MS. 117-138) Kudüs'ün yıkıntıları üzerine Romalıların bir şehir kurmak istemeleri, Bar Kohba tarafından başlatılan isyana sebep olmuş (132); isyan üç yıl sonra bastırılmıştır. Bar Kohba öldürülmüş ve 135'de kurulmak istenen yeni şehrin inşası tamamlanmıştır. Şehre *Colonia Aelia Capitolina* adı verilmiştir. Zerubavel'in inşa ettiği Mabedin yerine Jupiter Capitolina için bir mabet ve Golgota tepesine de Afrodite'e ait bir mabet inşa edilmiştir. Yahudilerin şehre girmesi yasaklanmış ve girmeye kalınlar da ölümle cezalandırılmıştır. Bu yasak daha sonra, dördüncü yüzyılda Konstantin tarafından kaldırılmıştır.³⁸

1. YAHUDİLİKTE YERUŞALEYİM'İN KUTSALLIĞININ KÖKENLERİ

Yahudi geleneği Yeruşalayim'in kutsallığı ve bu özelliğinin onun doğasında içkin olduğunu ortaya konmak maksadıyla onun varlığı, Midraşlar tarafından yaratılış öncesine kadar götürülür.

Sürgün sonrası kaleme alınan metinlerde Kudüs, kutsal şehir olarak zikredilir.³⁹ Midraşlarda kutsallığının onun ilk kuruluşuna kadar gittiği ifade edilir. Midraş Rabbah (Genesis 14/8), Âdem'in Kudüs'deki mezbahın bulunduğu alandaki topraktan yaratıldığını söyler.⁴⁰ Bu da söz konusu mezbahın, Âdem'in yani insanın yaratılışından önce tesis edildiği anlamına gelir. Bu söz konusu mezbah, üzerinde Âdem'in, Habil ve Kabil'in kurban sunduğu mezbahdır. Keza Nuh ve oğulları da bunun üzerinde kurban takdim etmişlerdir. Nuh'un kurbanını sunduğu bu mezbah, onun tarafından atalarının in-

şa ettiği ve üzerinde kurban takdim ettikleri mezbahın yerine inşa edilmiş olandır.⁴¹ Bunlar Kudüs'ün kutsallığının sonradan kazanılmış bir özellik olmayıp, başlangıçtan beri buna sahip olduğu anlamına gelir. Bu yüzden ataların orada kurban takdim etmeleri, onu kutsal hale getirmemiş, bilakis o kutsal olduğu için onlar burada kurbanlarını takdim etmişlerdir.

Kudüs olduğu kabul edilen Şalem'in, kadimliği hakkında Ramban (Musa b. Nahman/Nahmanides 1194-1270), onun yerleşim yerlerinin en gözde olanı olduğu ve Tanrı'nın *şekinasının* ikametgâhı olan göksel mabedin tam hizasına gelecek şekilde yeryüzüne yerleştirildiğini söyler. Keza Nuh'un oğlu Şem'e uygun olarak verilen bir isim olduğu kabul edilen Şalem'in, en azından "En Yüce Olanın" Rahibinin (Melkitsedak, Adonitsedak) yeri olarak, Nuh'un adı geçen oğlunun zamanından beri bilindiği kabul edilir. Çünkü Kudüs=Tsedak/Adil/Doğru'dur. Çünkü Adil/Doğru olan Tanrı burada ikamet etmektedir. Keza, Kudüs ve Mabed alanının kutsallığı, onlarla ilgili herhangi Yahudi hukukuyla ilgili düzenlenmelerin ortaya çıkmasını da incelemesi gerekir.

Ancak Kudüs'ün ve içerdiği mabedin yapıldığı alanın kutsallığını, insanlığın ortaya çıkışından önceye götürmeye yönelik çabalara rağmen, Yahudiler nazârında bugün sahip olduğu önemin Birinci Mabed'in (M.Ö. 586) yıkılmasından sonra yavaş yavaş ortaya çıktığını söylemek daha makul bir açıklama gibi görünmektedir.⁴² Her ne kadar İbrahim'in ve Musa'nın Mabed'in yapıldığı yeri bildiklerine yönelik imaların bulunması onun seçilmiş ve kutsal oluşunun, en azından söz konusu kişilerin yaşadıkları dönemde bilindiğinin bir işareti olarak anlaşılrsa da tarihsel anlatılar durumun pek de öyle olmadığını göstermektedir.

Yukarıda da söylenildiği üzere, Yerusalayim'in Yahudi tarihinin bir parçası oluşu, Davud'un onu başkent yapmasıyla başlar ve o zamana kadar herhangi dini bir çağrışıma sahipmiş gibi gözükmez.⁴³ Ancak, Mabed'in Süleyman tarafından burada inşası bile onu sonraki anlamda bir kutsal şehir yapmış görünmez. Çünkü Mabed'in varlığına rağmen Kudüs dışında ibadet merkezleri var olmaya devam etmiştir.

Süleyman'ın vefatından sonra krallık ikiye ayrılmış; Kudüs güneydeki Yahuda krallığının başkenti olarak kalmıştır. Ancak kuzeydeki İsrail krallığının ne kralı ne de halkı Kudüs'ü ve onda bulunan mabedi vazgeçilmez olarak görmemektedirler. İsrail kralı, iki devlet arasındaki ayrılığı derinleştirmek ve kuzeye güneyi dinsel anlamda bağlı olmaktan kurtarmak için Dan ve Beth-el'e iki mabet yapar ve burayı hac mekanına dönüştürür. Bunlara yönelik bir tepki olarak halktan Kudüs'ün önceliğine dair herhangi bir itiraz gelmez ve bu durum kolaylıkla kabul edilir.⁴⁴ Keza, kuzey krallığı birçok kez Kudüs'e girerek Mabet de dâhil onu talan etmekten çekinmez. Kuzey kralları

mabede pagan tanrıların heykellerini yerleştirirler. M.Ö. 722'de II. Sargon kuzey krallığını M.S. 586'da ise Nebukadnazer Yahudi krallığını ortadan kaldırır. Babil sürgünü sonrası kaleme alınan metinlerde sürgündekilerin Kudüs'e yönelik özlemlerini dile getiren ifadeler girmeye başlar.⁴⁵ Ancak bu özelem, Kudüs'ün kutsallığından kaynaklanan bir özelem midir? Yoksa Kudüs'ün Yahudilerin hepsini ve içinde mabedi barındıran, Yahudilerin Asr-ı saadet Dönemi olarak kabul edilen birleşik krallık dönemine yönelik bir arzu mudur? Muhtemelen bu ikincisidir. Mabetin ikinci kez yıkılmasından sonra bu arzu, daha keskinleştiği için Kudüs'ün kutsallığı ve ihtişamı, krallığa yönelik arzunun ifade edildiği bir hal almıştır.

Mesih geldiğinde dağılmış olan bütün Yahudileri toplayacağı ve ideal Yahudi devletini oluşturan Davud dönemini yeniden inşa edeceği yerin Kudüs'ü de içermesi; onun kutsiyetini daha da güçlendirmiştir. Milattın sonra 70'de başlayan ikinci sürgün sonrası, Pesah ve Yom Kipur bayramlarının sonunda "Gelecek sene Kudüs'te" temennisi, Kudüs'ün Yahudiler için vazgeçilmez; dönüşün gerçekleşeceği yer oluşunu ve Yahudi zihnindeki yerini daha kalıcı bir hale getirmiştir.⁴⁶

Bu yüzden Kudüs anlatıları ve Yahudilerin Kudüs'e bakışları hep abartılı olmuştur. O en mükemmel güzelliğe sahiptir. Şehirlerin prensesidir. Güzelliğin ve sevgilinin sembolüdür. Dünyaya on derece güzellik indirilmiştir ve bunun dokuzu Kudüs'ün payına düşmüştür. Kudüs'ü görmeyen kimse, bütün yaşamı boyunca güzel bir şehir görmemiştir. Meyvelerin ve sebzelerin, sıcak sularının yokluğu, hacıların keyif yapmak ve tatlı meyveler yemek için değil, bızatihi Kudüs'ün sahip olduğu özelliklerden dolayı ona gelmelerini mümkün kılan bir şey olarak yorumlanır.⁴⁷

Kudüs'ün kendisinden dolayı burada gerçekleşen on mucize vardır: İnsanlar orada kötü bir şeyle karşılaşmazlar; burada hiç kimse günah işlemez. Burada yangın çıkmaz; hiçbir binası çökmez.⁴⁸

Mabet ve Kudüs, dünyanın merkezinde yer alır. Bu yüzden İsrail ülkesi, dünyanın göbeğidir; çünkü o, dünyanın ortasında bulunur. Bütün dünya buradan yaratılmıştır. Mabet İsrail'in geri kalanından; İsrail ülkesi de dünyanın bütün ülkelerden daha yüksektedir. Kudüslüler bilge insanlardır ve onların bilgelikleri Yunanlıları bile şaşırtacak bir düzeydedir. Kudüs doğumlu olmak bir ayrıcalıktır ve Kudüslüler güzellikleriyle meşhurdurlar. Bu yüzden Kudüslü olmayanlar onlarla evlenmek ister.⁴⁹ Dünya yaratılmadan önce hazırlanmış olan göksel Kudüs'ün paralelinde yer Kudüs, Yahuda ve bütün İsrail'le özdeşleştirilir. Onların işledikleri suçların ve günahların cezasını Kudüs çeker. Mısır'dan çıkıştan peygamberlerin zamanlarına kadar bütün hatalar ve günahlar ona atfedilir. Bu yüzden Kudüs, günah bakımından Samiriye ve Sodom'u geçmiştir.

2. YAHUDİ DİNİ HAYATINDA KUDÜS

Kudüs kendisinde Mabet'i barındırması itibariyle ayakta ve yıkıldıktan sonra da Yahudi inancının ve dini hayatının şekillenmesinde çok önemli işlevler görmüştür.

2.1. Sınırlı Bir Mekânın Tanrısından Evrensel Bir Tanrı Anlayışına Geçiş

Mabet'in inşasından sonra Ahit Sandığı onun *Kodâş ha-Kodâşim* denilen kısmına konulmuş ve burası Tanrının ikametgâhı, O'nunla iletişimin kurulduğu yer olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Yahudilerin tanrısı yalnızca Kudüs'te bulunduğu için, Yahudiler için asıl olan burada yaşamaktır. Çünkü burada olmak, Tanrının verdiği sözü yerine getireceği, O'nun koruması altında olmak, Tanrının verdiği sözü yerine getireceği, O'nun koruması altında olmak demektir. Bu yüzden de, Tanrının hâkimiyet alanı burayla sınırlı gözükmemektedir. Ancak önce M.Ö. 722'de Asurluların kuzey krallığını yıktılar. Burada bulunan on kabileyi Asur'a sürgüne götürdüler ve arkasından Babilliler güney krallığını ve içinde *Kodâş ha-Kodâşim*'in de bulunduğu yeri de yerle bir ettiler. İşte o zaman Tanrının, kutsalın yoğun olarak bulunduğu yer de ortadan kalkmış oldu. Yahudilerin büyük bir kısmı Kudüs dışında (Asur'da, Babil'de, İskenderiye'de, Anadolu'da, Roma'da) yaşamaya başladı. Kendisini Yahudilerin tanrısı, onları da kendisinin seçilmiş halkı gören Tanrı, güç ve kudretinin sınırlarını halkını koruyup kollamak için genişletmek zorunda kaldı. Böylece belli bir mekânla sınırlı tanrı anlayışı, Mabetin yıkılması ve sürgününün bir sonucu olarak -yine Yahudilerin tanrısı olmak şartıyla- evrensel bir tanrı haline gelmiş oldu.⁵⁰

2.2. Mabet Merkezli Hayattan Kutsal Metin Merkezli Hayata Geçiş

Mabet ayakta birazdan söz edileceği üzere dini hayatın etrafında döndüğü, ona göre şekillendiği bir yerdi. Tevrat'ın Yahudi hayatında belirleyici bir yeri yoktu; hatta onun dini hayatta dikkate alındığını gösteren bir veri bile yoktur. Yoşiya zamanında (M.Ö. 641-610) mabetin yıkıntıları arasında Rabbin Şeriat kitabının bulunmasının yol açtığı dini reform çabasını bir kenara bırakırsak, Ezra'nın dönüşüne kadar Yahudi hayatında Tevrat'ın belirleyici bir rolü olmamıştır. Yoşiya zamanında bile, Rabbin Şeriat'ı Kitabı bulunmuş ancak, Yoşiya kendisine okunan kitabın muhtevassından haberdar gözükmez. İlk kez duyduğu sözler karşısında dehşete kapılır ve elbiselerini parçalar.⁵¹ Ezra, sürgün sonrası dönemde Tevrat'ı halka okumuş ancak, halk artık İbranicede değil de Aramca konuştuğu ve dolayısıyla da okunan metni anlamadıkları için, okunan metin Aramcaya tercüme edilmek zorunda kalmıştır.

Mabetin yıkılmasından sonra ancak tam olarak ne zaman ortaya çıktıkları tarihlendirilemeye de, sinagoglarla birlikte durum değişmeye başlamıştır. Mabetin icra ettiği, Yahudileri bir arada tutma işlevini sinagoglarda okunan, ya-

zılan ve yorumlanan Tevrat almaya başlamış ve mabed merkezli bir Yahudilik yerini, kutsal kitap merkezli bir Yahudiliğe bırakmıştır.⁵² Bu yüzden de Kur'an'ın kendilerinden söz ederken kullandığı ehl-i kitap bir Yahudilikten ancak mabed sonrası ve sinagogların ortaya çıkışıyla söz etmek mümkün görünmektedir.

3. DUA VE İBADET MEKÂNI OLARAK KUDÜS

Musa öncesi Atalar döneminde İbadetler/dua, yüksek yerlerde inşa edilen mezbahlar etrafında icra edilirdi. Musa dönemine dua/ibadetin ana kuralları belirlendiği gibi, Ahit Sandığı'nın konmuş olduğu toplanma çadırı/mışkan bir anlamda ibadetin merkezi haline gelmişti.

Süleyman'ın istediği üzerine burası dua için dönülen yön/kible haline gelir:

*Tutsak oldukları ülkede candan ve yürekte sana dönerlerse, atalarına verdiğin ülkelerine, seçtiğin kente ve adına yaptırdığım tapınağına yönelip dua ederlerse.*⁵³

Böylece Kudüs dışında bulunanın Kudüs'e dönmesi ibadetin zorunlu bir unsuru haline gelir. Rambam, ibadetin kabul edilmesi için gereken sekiz şeyden biri olarak; Mabet'e dönmeyi sayar.

Mabedin yıkılmasından sonra bu artık zorunlu bir emir olmaktan çıkmıştır. Ancak yine de Kudüs'e dönerek ibadet etme devam etmektedir. Bunun sebebi artık mabet değil fakat ibadet sırasında Şekina'nın bulunduğu yere, göklerin kapısına yönelmenin bir zorunluluk olmasıdır.

3.1. Mabed Zamanı ve Sonrasında Kurban

Musa zamanında Mışkan'da, Kenan diyarında Şilo'da sunulan kurbanların, mabedin inşasından sonra yalnızca burada sunulması, bir zorunluluk/farz haline gelmiştir. Mabet dışında özellikle de adak kurbanlarının kesilmesi yasaktır. Zorunlu olanlar yalnızca burada kesilmek zorundadır. Her Yahudi erkeğinin yılda üç kez hac için Yeruslayim'e gittiği bayramlarda (Pesah, Şavout ve Şukkot) kurbandsız gidilmezdi.

Mabedin yıkılmasından sonra ise, günlük olarak sunulan kurbanlar ortadan kalkmış ve onlar yerlerini duaya (Tefila) bırakmışlardır. Böylece Mabet zamanında kurbanın bir parçası olan dua, müstakil bir ibadete dönüşmüş oldu. Sabah ve ikindi kurbanlarının yerini bu zamanlarda yapılan dua aldı. Bazı duaların sonunda yapılması gereken secde, yalnızca Kudüs'te yapılması gerektiği için, Mabedin yıkılması sonrasında ortadan kalkmıştır.⁵⁴

3.2. Mabed Zamanı ve Sonrasında Hac

Yıldı; yukarıda zikredilen üç bayram vesilesiyle Kudüs'e hac için gitmek ve kendileriyle birlikte takdim etmek üzere kurban edilecek hayvanları götür-

mek zorunluydu. Ancak Mabel'in yıkılmasından sonra bu uygulama ortadan kalkmış oldu. Onun yerine bu bayramlar sinagogda kutlanmaya başlanmıştır. Hac, önceki özelliklerini taşımasa da yine bugün devam etmektedir.⁵⁵

3.3. Kudüs'le İlgili Oruçlar

Yahudi dini bayramları gibi ibadetlerinin büyük bir kısmı da, Yahudi tarihinde yaşanan olayların anısına icra edilir. Oruçlar da bu konuda bir istisna olmayıp tutulan oruçların büyük bir kısmı bir şekilde Kudüs'le ilgili olan oruçlardır. On tevet orucu (asara be-tevet), Nabukadnezar'ın Kudüs'ün kuşatması anısına tutulur; on yedi temmuz orucu (şiva asar be-temmuz) Kudüs'ün düşmesi anısına; dokuz av orucu Mabel'in yıkılışı ve üç tişri orucu, Babil sürgünü sırasında Kudüs'te kalan Gedalya'nın öldürülmesi anısına tutulur.⁵⁶

4. YAHUDİ ESKATOLOJİSİ'NDE KUDÜS'ÜN YERİ

Hezekiel'in gördüğü vizyona dayanarak Kudüs'ün gelecekte yeniden inşa edileceği kabul edilir.⁵⁷ Zamanla bu yeniden inşanın, Mesih'in gelişiyile olacağı neredeyse bir iman meselesi haline gelir. Mesih'in gelişinden önce yerle bir edilecek olan Kudüs, onun gelişiyile ve belli olmayan bir zamanda gerçekleşecek olan bu yeniden inşa, Göksel Kudüs'ün ve Mabel'in⁵⁸ yeryüzüne inişi, birinci Kudüs ve Mabel'in yerinde olacaktır.⁵⁹ Mesih'in zamanında Kudüs yeniden dini siyasi bir merkez haline gelecektir. Dağılmış olan İsrail kabileleri burada toplanacağı⁶⁰ gibi:

Kavimler arasında sizi tekrar toplayacağım ve İsrail diyarını size vereceğim⁶¹

öteki milletlerin tamamı da Tanrı'nın yolunu öğrenmek için buraya gelecek ve mabede takdimeler sunacaklardır.

Masih'in hâkimiyeti altındaki krallık, Tanrısal krallığın bir aşaması olacaktır. Tanrısal krallık aşamasında Tanrı artık Siyon'da ikamet edecek ve dünyanın sona ermesinden önce de Kudüs, bir kez daha ve sonsuza kadar Tanrı'nın makamı olacaktır.⁶²

Kudüs, insanların diriliş sonrası hesaba çekilecekleri yer, cennetin ve cehennem kapısı olarak kabul edilir. Bu yüzden Kudüs'te yaşamak kadar burada ölmek de insanları, kurtuluşa götüren sebeplerden biri olarak görülür. Çünkü Kudüs'ün kutsallığı bu topraklarda yaşayanların olduğu kadar buraya defnedilenlerin de onun kutsallığından yararlanacaklarına ve bunun da onların günahlarının bağışlanmasına yol açacağına inanılır. Talmud, Kudüs'te gömülmenin mezbah altına gömülmeyle aynı anlama geldiğini zikreder. Bu yüzden de Kudüs'te yaşamak kadar burada ölmek de önemlidir. İbrahim,

İshak ve eşleri buraya defnedildiği gibi, Mısır'da vefat eden Yakup ve Yusuf'un kemikleri de Musa tarafından defnedilmek üzere buraya getirilmiştir.⁶³

SONUÇ

İlk yerleşimlerin tarih öncesine gittiği kabul edilse de M.Ö. 3000 yılından itibaren tarihin bir parçası haline gelen Kudüs'ten bir şehir olarak ilk olarak M.Ö. XIX-XVIII yüzyıllarda söz edilir. Yahudiler tarafından "barış şehri" anlamı verilen şehrin, esas itibariyle Batı Sami tanrılarında Salim/Şalem'in adını taşıdığı kabul edilir. Yahudilerle ilişkisi İbrahim'e, milattan önce 2000li yıllara kadar götürülür. Tanrı, İbrahim'e "Mısır Irmağı ile Fırat Nehri arası"nın onun için vaat edilen yer olduğunu söyler. İshak, Yakub ve Musa'ya da bu vaat tekrarlanmasına rağmen, vaadin kendisine yapıldığı bu kişilerden hiçbirisi mezkûr topraklara giremez. Musa'nın vefatından sonra Yeşu vaat edilen topraklara girer. Ancak Kudüs, girilen yerlerden biri değildir. Kudüs ilk olarak Davud tarafından Yebusluların elinden alınır ve başkent ilan edilir ve Yahudi kabilelerini birleştirme işlevi görür. Davud'la Yahudi tarihinin bir parçası haline gelen Kudüs, Süleyman tarafından Ahit Sandığının konulduğu kutsallar kutsalını/kodaş ha-kodaşim içermesi ve Süleyman'ın isteğiyle dua için dönülen yer olmaya başlamasıyla Yahudi hayatında öne çıkmaya başlar.

M.Ö. 925'te Süleyman'ın ölümüyle Yahudiler ikiye (Kuzey ve Güney Krallığına) ayrılırlar ve Kudüs güneyde Yahuda Krallığının başkenti olarak kalır. Kuzey krallığı mabede yönelik gidiş gelişleri asgariye indirmek için Dan ve Bet-El şehirlerine yeni mabetler inşa eder. Zaman zaman Yahuda krallığına saldırarak hem şehri hem de mabedi talan eder ki, bu da ne Kudüs'ün ne de mabedin Yahudiler tarafından dokunulmaz bir kutsallığa ulaştığı anlamına gelir. Mabedin ayakta olduğu dönemlerde, dini hayatın merkezi olması, Yahudi dini hayatı için (hac, mabette kutlanılan bayramlar, yalnızca burada kurbanların sunulması vs. sebebiyle) vazgeçilmez oluşu hususunda bir tereddüt olmasa da, bu onun sonraki dönemlerde ulaştığı kutsallığa sahip olduğu anlamına gelmez.

Sonradan kazandığı kutsallığın, her ne kadar Yahudi dini literatüründe insanlığın ortaya çıkışından önce (Âdem, Kudüs toprağından yaratılmıştır) ve Musa'ya kadar olan peygamberler döneminde mevcut olduğunu ortaya koymaya; zaman öncesi bir kutsallığa sahip olduğunu göstermeye yönelik iddialar bulunsa da; Kudüs'ün kutsallaşma sürecinin, Kuzeydeki İsrail

Devletin Asurlular; Güneydeki Yahuda devletinin de Babilliler tarafından Mabetle birlikte yıkılmasıyla, krallık ve mabet dönemini temsil ediyor olmasıyla başladığı söylenebilir. Babil’de Kudüs’e yönelik dile getirilen özlemler, doğrudan Kudüs’ün kendisine değil aslında Kudüs’ün temsil ettiği Birleşik Krallık Dönemindedir. Geçmişte hem Birleşik krallık dönemini hem de mabeti içermiş olması, aynı zamanda Babil sürgünü sonrası öne çıkan; Yahudi ihtişam zamanı olarak kabul edilen Davud ve Süleyman dönemini yeniden inşa edecek Mesihin gelişinin burada gerçekleşeceği beklentisi Kudüs’ü daha bir önemli hale getirmiştir. Bu önemi, mabetin yıkılmasıyla askıya alınmış olan ve mabetle ilişkili ibadetlerin onun inşasıyla yeniden başlayacağı beklentisi daha da arttırmıştır. Bütün bunlar, on iki kabilenin Yahudilerin ortak başkenti olarak (M.Ö. 1010-920) yaklaşık 90 yıl kalan, Kudüs’ü Yahudilerin en kutsal şehri haline getirmiştir. Bu da ona yönelik övgülerin dile getirilmesine: “Göksel güzelliğin on da dokuzuna sahiptir” gibi onunla alakalı mitlerin, efsanelerin oluşturulmasına yol açmıştır. Orada yaşamak ve ölmek insanların kurtuluşuna etki edecektir. Oradaki ibadetler başka yerdekilerden daha makbul olacaktır. Dinsel ve siyasi öneminin yanı sıra, Kudüs’e daha doğrusu Davud ve Süleyman dönemine olan bu hasret, her sene Yom Kipur bayramında “Gelecek Sene Kudüs’te” şeklinde dile getirilmiş; bu da çok farklı kültürel ortamlarda bazen özgürce bazen baskıya maruz kalarak yaşanmak zorunda kalınan iki bin yıllık sürgün boyunca Yahudilerin ayakta kalmalarını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Abramsky, Smaul-Shimon Gibson. “Jerusalem, History”. *Encyclopedia Judaica*. 2. Baskı, editör in chief Fred Skolnik, 11:144. USA: Thomson and Gale, 2007.

“Aliya Laragel (Yaya olarak çıkış)”. *Yahudilik Ansiklopedisi*. Yusuf Basalel. 1:58-59. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.

Armstrong, Karen. *Jerusalem, One City Three Faiths*. New York: Ballantine Books, 2005.

Aydın, Fuat. *Yahudilik, Tarih, İnanç, İbadet, Kültür*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2018.

Çift, Pelin-Ömer Faruk Harman. *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*. İstanbul: Destek Yayınları, 2017.

Encyclopedia Hebraica, “Jerusalem in the Bible”. 21: 208-211. Encyclopedia Judaica. Second Edition.

Encyclopedia Hebraica. “Jerusalem in Aggadab”. Encyclopedia Judaica. 21: 211-213. Second Edition.

Fârûkî, İsmâil Râcî, *İslam ve Diğer İnançlar*. Çev. Ejder Okumuş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Firestone, Reuven. *Yahudiliği Anlamak, İbrahim'in/Abraham'ın Çocukları*. Trc. Çağlayan Erendağ-Levent Kartal. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2004.

Glikso, Yvonne. "Pilgrimage". *Encyclopedia Judaica*. Second Edition, 16:153-157. Fred Skolnik, editör in-chief, USA: Kate Publishing House, 2007,

Gottheil, Richard, ve diğerleri, "Jerusalem, (in the El-Amarna Tablets)". jewishencyclopedia.com.11.11.2018.

Gürkan, Salime Leyla, *Anabatlaryyla Yahudilik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.

Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2012.

Gürkan, Salime Leyla, *İbrahim'den Ezra'ya İsrâüloğulları Tarihi*, İstanbul: İSAM, 2018.

Harman, Ömer Faruk. "İbrahim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 266-272. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Harman, Ömer Faruk. "İsmail". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23:76-80. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 323-327. İstanbul: TDV. Yayınları.

Hasanoğlu, Eldar. "Tanah`a Göre Kudüs`ün Kutsallaşması Süreci". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2015/2):125-148.

Hathkoff, Aaron. "Sacrifice". *Encyclopedia Judaica*. 17:639-648, Second edition.

Herr, Moshe David. "Fasting and Fast Days". *Encyclopedia Judaica*. second edition, 6:719-723.

"Jerusalem (In Aggadah)", *Encyclopedia Judaica*. 11:212, Second edition.

Kurt, Ali Osman. *Erken Dönem Yahudi Tarihi, (Yahudiliğin Mimarı Ezra)*. İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2007.

Meistermann, B. "Jerusalem (Before A.D. 71)". *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. <http://newadvent.org/cathen/08344a.htm>. 11.11. 2018.

Meral, Yasin. *Sâmiri'nin Buzağısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Mert, Rabia. *Mitolojik ve Tarihsel Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs*. Doktora Tezi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2017.

Midrash Rabbah, *Genesis*. Trc. H. Freedman. 1: 115. London: The Sancino Press, 1961.

Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs, Bir Şehrin Biyografisi*. İngilizceden çeviren Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

Özen, Âdem. *Yahudilikte İbadet*. İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2001.

Peters. F. F. "Jerusalem (An Overview)". *Encyclopedia of Religion*. 4834.

Robinowitz, Louis Isaac. "Synagogue". *Encyclopedia Judaica*. 19: 352-355.

Salibi, Kamal. *Secrets of the Bible People*. London: Saqi Books, 2004.

Schlesinger, Meir. "Jerusalem-Chosen by God". *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 25/1 (Fall 1989):1-10.

Schulman, Alan Richard. "Merneptah", *Encyclopedia Judaica*. 14:67. second edition.

Yığıtoğlu, Mustafa. *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*. (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010).

NOTLAR

- ¹ Simon Sebağ Montefiore, *Kudüs, Bir Şehrin Biyografisi*, trc. Cem Demirhan (İstanbul: Pegasus, 2011), xix.
- ² Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2002), 26:323.
- ³ Harman, "Kudüs", 26:324.
- ⁴ Smaul Abramsky-Shimon Gibson, "Jerusalem, History", *Encyclopedia of Judaica*, 2. Baskı, editör in chief Fred Skolnik (USA: Thomson and Gale, 2007), 11:144.
- ⁵ B. Meistermann, "Jerusalem (Before A.D. 71)", *The Catholic Encyclopedia*, (New York: Robert Appleton Company). <http://newadvent.org/cathen/08344a.htm>. 11.11. 2018; Richard Gottheil-Gotthard Deutsch-Martin A. Meyer-Joseph Jacobs-M. Franco, "Jerusalem, in the el-Amarna Tablets", Jewishencyclopedia.com.11.11.2018.
- ⁶ Tekvin 22/14.
- ⁷ Mısır kaynaklarında Yeruşalayim`in tanrısı olduğu zikredilen Salim/Şalim, Ugarit kitabelerinde, tanrı listesinde yer almaktadır. Bu gece yıldızı tanrısı olup, kardeşi gündüz yıldızı olan Sahar ile, El`in evlatları oldukları kabul edilir. Şalim ve Sahar`ın Kudüs`le ilişkilerinin oluşu Tanah`ta Sahar`a yer verilmesi ve Şalim`in bir sürümünün de Avşalom ve Şlome/Süleyman isimlerinde varlığını devam ettirmesi olarak görülebilir.
- ⁸ Harman, "Kudüs", 26:223-224.
- ⁹ B. Meistermann, "Jerusalem (Before A.D. 71)", *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company). 2018: <http://newadvent.org/cathen/08344a.htm>. 11.11.2018.
- ¹⁰ Harman, "Kudüs", 26:323.
- ¹¹ Mezmurlar 76/3.
- ¹² Tarihler II 3/1.
- ¹³ Hakimler 19/10.
- ¹⁴ Harman, "Kudüs", 26:224.
- ¹⁵ İbrahim`in yaşadığı dönemle dönemle ilgili olarak Kitab-ı Mukaddes ve Arkeolojik çalışmaların yerdikleri tarihler için bk. Salime Leyla Gürkan, *İbrahim`den Ezra`ya İsrâilîğulları Tarihi*, İstanbul: İSAM, 2018, 28-33, 58-65.
- ¹⁶ Tekvin 14/18.
- ¹⁷ Tekvin 12/1.
- ¹⁸ Tekvin 12/6.
- ¹⁹ Tekvin 12/7-8.
- ²⁰ Tekvin 12/10-20; 13/3.
- ²¹ Tekvin 13/14-15; Tekvin 15/7-8, 18-21.
- ²² Tekvin 35/12.
- ²³ Tekvin 28/10-22.
- ²⁴ Çölde Sayım 34/1-18.
- ²⁵ "Sonra Musa`ya şöyle dedi: İbrahim, İshak`a, Yakub`a 'senin soyuna vereceğim' diye ant içtiğim ülke budur. Ülkeyi sana gösterdim ama oraya giremeyeceksin." Yasanın Tekrarı 34/4. İbrahim`in oğlu İsmail`i, Kudüs`te bulunan Moriya tepesinde kurban etmek için götürmüş olması (Tekvin 22/1-9), onun Kudüs`e hiç girmedigine dair yukarıdaki ifadeyle çelişir görünse

- de Moriya'nın Kudüs'le özdeşleştirilmesi çok sonraki Yahudi geleneğinin anlayış olduğu gibi ayrıca, onun hem etimolojisi hem anlamı hem de ifade ettiği yer hususu tartışmalıdır. Bu yüzden de söz konusu ifadeyi kesin olarak yalanladığı söylenemez. Bu konu hakkındaki tartışmalar için bk. Ömer Faruk Harman, "İsmail", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23:80. Moriya'nın Arap Yarımadasında olduğuna dair bkz. Kamal Salibi, *Secrets of The Bible People* (London: 1988), 88.
- 26 Tekvin 25/9-10; 35/27-29; 49/29-30.
- 27 Hasonoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", 132.
- 28 Bu taş için bk. Alan Richard Schulman, "Merneptah", *Encyclopedia Judaica*, second edition, 14:67.
- 29 Fuat Aydın, *Yahudilik, Tarih, İnanç, İbadet*, Kültür (İstanbul: Mahya Yayınları, 2018), 13-14.
- 30 Eldar Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 132.
- 31 Birinci Samuel 7/1-2.
- 32 İkinci Samuel 24/18-25.
- 33 Birinci Krallar 5-6. Bölümler.
- 34 Birinci Krallar 8/34, 44, 48; İkinci Tarihler 6/34.
- 35 Altın buzağların kuzeydeki İsrail bölgesinde yapılmasının, Mısır'da doğan ve orada büyüyen, dolayısıyla da Mısır'ın dinsel etkisini taşıyan Yahudi grupların bir işi olduğuna dair bk. Yasin Meral, *Sâmiri'nin Buzağısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018).
- 36 Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", 140-141.
- 37 İsraililerin söz konusu dönem tarihleri ve mabet hakkında bk. Aydın, *Yahudilik*, 24-25, 34-42.
- 38 Bunlar için bk. Rabia Mert, Tarihsel, *Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs*, (Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2017), 80-109. Birinci mabedin yıkılması ve Ezra'ya kadar ve Ezra dönemindeki olayların ayrıntılı bir anlatısı için bk. Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi, (Yahudiliğin Mimarı Ezra)* (İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2007)
- 39 Yeşaya 52/1.
- 40 *Midrasb Rabbab*, Genesis, trc. H. Freedman (London: The Sancino Press, 1961), 1: 115. "Âdem keffaret yerinden yaratıldı." Agy.
- 41 *Pirkei de Rabbi Eliezer*, 31.
- 42 Montefiore, *Kudüs*, xxii.
- 43 F. F. Peters, "Jerusalem (An Overview)", *Encyclopedia of Religion*, 4834.
- 44 Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", 140-141.
- 45 "Babil ırmakları kıyısında oturup Siyon'u andıkça ağladık; çevredeki kavaklara lirlerimizi astık. Çünkü orada bizi tutsak edenler bizden ezgiler, bize zulmedenler bizden şenlik istiyor, "Siyon ezgilerinden birini okuyun bize!" diyorlardı. Nasıl okuyabiliriz RAB'bin ezgisini el toprağında? Ey Yerusâlim, seni unutursam, sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yerusâlim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın! Yerusâlim'in düştüğü gün, "Yıkın onu, yıkın temellerine kadar!" diyen Edomlular'ın tavrını anımsa, ya RAB. Ey sen, yıkılası Babil kıza, bize yaptıklarını sana ödetecek olana ne mutlu! Ne mutlu senin yavrularını tutup Kayalarda parçalayacak insana!". Mezmurlar 137/1-9. Burada anlatılan tarihsel olaylar için bk. Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin mimarı Ezra)*, 2007.
- 46 Aydın, *Yahudilik* 126; Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İsam Yayınları, 2012), 128, 212.
- 47 "Jerusalem (In Aggadah)", *Encyclopedia Judaica*, second edition, 11: 211-212.
- 48 "Jerusalem (In Aggadah)", *Encyclopedia Judaica*, second edition, 11:212.
- 49 "Jerusalem (In Aggadah)", *Encyclopedia Judaica*, second edition, 11:212.
- 50 "Bu tanrı, kendisini onların coğrafi alanlarının sınırları dışında ibadet edilme kabiliyetine sahip bir varlık olarak bile algılayamazdı"; "Doğru, onların tarihinin geç bir aşamasında ve sadece o aşamada onlar tanrıların evrenin efendisi ve hâkimi olarak telakki ettiler; fakat onların bu yaptıkları her zaman onun yetkisini ulusal düşmanlarına karşı koyacak şekilde genişletmek girişimiydi". İsmâil Râci el-Fârûkî, *İslam ve Diğer İnançlar*, (İstanbul: İnsan Yayınları), 147.

Sürgün sonrasında Yahudi tanrı algısındaki benzer bir okuma için bk. Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi*, 197.

- 51 “Rab ‘bin Tapınağı’na getirilen parayı çıkarırlarken, Kâhin Hilkiya Musa aracılığıyla verilmiş olan Rabb’in Yasa Kitabı’nı buldu. Yazman Şafan’a, “Rabb’in Tapınağı’nda Yasa Kitabı’nı buldum” diyerek kitabı ona verdi. Şafan kitabı krala götürerek, “Görevlilerin kendilerine verilen her işi yapıyorlar” diye haber verdi, “Rabb’in Tapınağı’ndaki paraları alıp denetçilerle işçilere verdiler.” Ardından, “Kâhin Hilkiya bana bir kitap verdi” diyerek kitabı krala okudu. Kral Kutsal Yasa’daki sözleri duyunca giysilerini yırttı. Hilkiya’ya, Şafan oğlu Ahikam’a, Mika oğlu Avdon’a, Yazman Şafan’a ve kendi özel görevlisi Asaya’ya şöyle buyurdu: “Gidin, bulunan bu kitabın sözleri hakkında benim için de, İsrail ve Yahuda halkının geri kalanı için de Rab’be danışın. Rab’bin bize karşı alevlenen öfkesi büyüktür. Çünkü atalarımız Rab’bin sözüne kulak asmadılar, bu kitapta yazılanlara uymadılar.” Tarihler II 34/16-21.
- 52 Sinagogların ortaya çıkışına dair iki görüş vardır. Bunlardan birisi onu, ilk mabed dönemine kadar götürülenler görüşü; ikincisi ve daha baskın ve yaygın bir kabul gören ise, onun birinci mabedin yıkılmasından sonra ve muhtemelen de Babil sürgünü sırasında ortaya çıkmış olduğu görüşüdür. Bu görüşler ve sinagogun modern döneme kadar tarihi hakkında bk. Louis Isaac Robinowitz, “Synagogue”, *Encyclopedia Judaica*, 19: 352-355. Tevrat okunması için sinagog inşasını gösteren miladi birinci yüzyıldan kalma bir yazıt için bk. Robinowitz, “Synagogue”, *Encyclopedia Judaica*, 19:355; Adem Özen, *Yahudilikte İbadet* (İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2001), 86-100.
- 53 Krallar I 8/48.
- 54 Yahudilikte kurban, mabed öncesi ve sonrası için bk. Aaron Hathkoff, “Sacrifice”, *Encyclopedia Judaica*, 17:639-648.
- 55 Yahudilikte mabet öncesi ve sonrası hac hakkında bk. Yvonne Glikso, “Pilgrimage”, *Encyclopedia Judaica*, Second Edition, Fred Skolnik, editör in-chief (USA: Kate Publishing House, 2007), 16:153-157; Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, 191-193; “Aliya Laragel (Yaya olarak çıkış)”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Yusuf Basalel, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 1:58-59; Gürkan, *Yahudilik*, 212-214; Aydın, *Yahudilik*, 124; Reuven Firestone, *Yahudiliği Anlamak, İbrahim’in/Abraham’ın Çocukları*, trc. Çağlayan Erendağ-Levent Kartal (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2004), 156-162.
- 56 Yahudilikte oruç için bk. Moshe David Herr, “Fasting and Fast Days”, *Encyclopedia Judaica*, second edition, 6:719-723; Özen, *Yahudilikte İbadet*, 174-180; Aydın, *Yahudilik*, 122-124.
- 57 Hezekiel 40-44. Bölümler; Zekeriyâ 1/16-17; Tobit 14/1-5.
- 58 Göksel mabed hakkında yeterli bir anlayış oluşturacak nitelikte olmasa da, bu konuda yapılmış bir çalışma olarak bk. Mustafa Yiğitoğlu, *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010).
- 59 Enok I 90/28-29; Ezra IV 7/26; 10/54.
- 60 Tobit 14/5.
- 61 Hezekiel 11/17; Yeşaya 60/1-16.
- 62 Hezekiel 43/7, 9.
- 63 “Musa Yusuf’un kemiklerini yanına almıştı. Çünkü Yusuf İsrail’in oğullarına, ‘Tanrı kesinlikle size yardım edecek, kemiklerimi buradan götüreceksiniz’ diye sıkı sıkı ant içirmişti.” Çıkış 13/19.